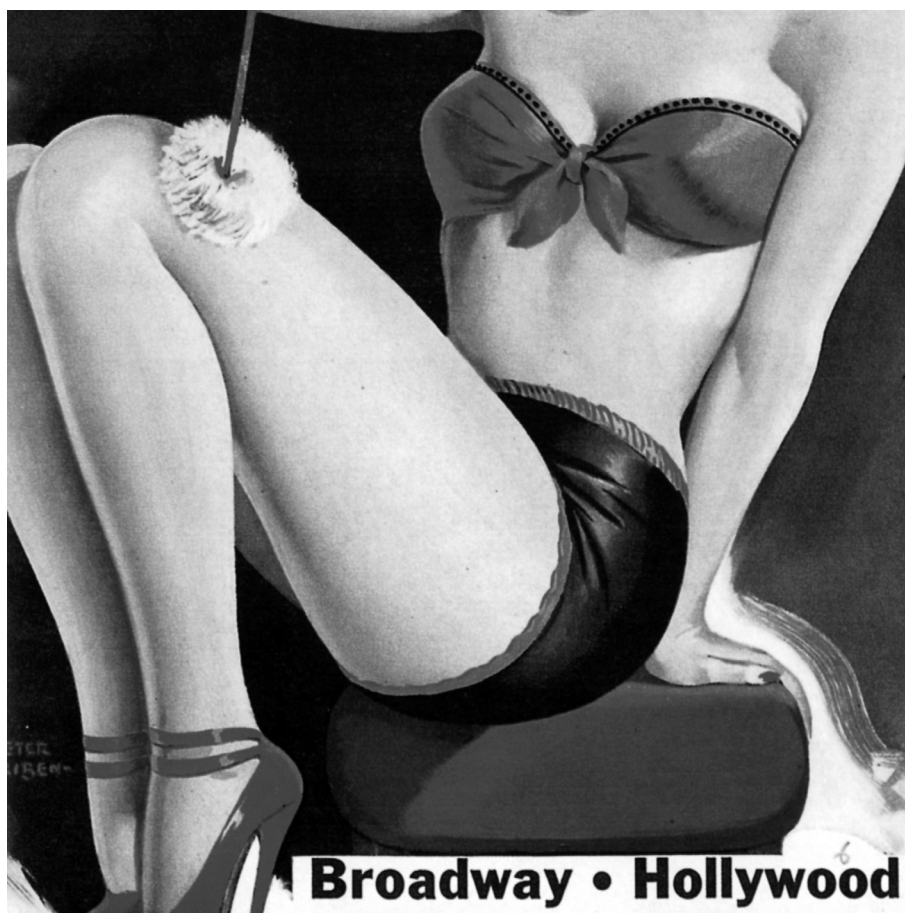
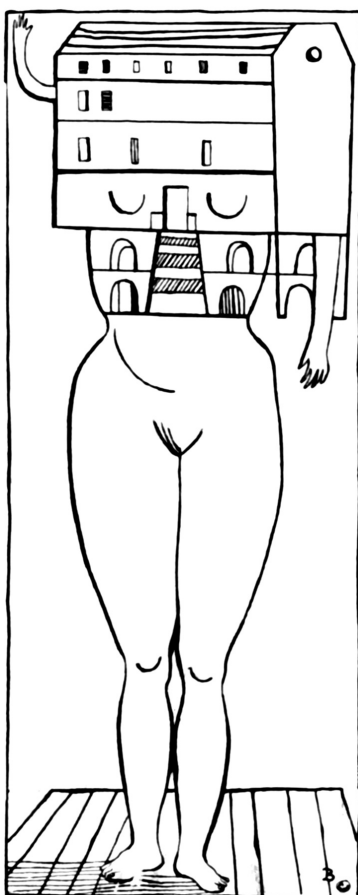

ΝΕΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΕΛΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΩΣ¹

ΣΑΣΑ ΛΑΔΑ

Η Σάσα (Αναστασία) Λαδά διδάσκει στον Τομέα Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και Εικαστικών Τεχνών στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ.

Τι σημαίνει η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στο σχεδιασμό του χώρου; Τι αποσαφηνίσεις προϋποθέτει; Πού αποσκοπεί το ερώτημα, όταν απευθύνεται στις αρχιτεκτονικές σπουδές; Τι εννοούμε όταν λέμε η «επίδραση του φύλου στο σχεδιασμό του χώρου»; Τι θέματα συσχετίζονται με αυτό; Τίνος φύλο εξετάζεται; Του/της αρχιτέκτονα, των ποικιλώνυμων ενοίκων/χρηστών, ή μήπως και της ίδιας της αρχιτεκτονικής;

Το ερώτημα, λοιπόν, αφορά στο πώς οι κατά φύλο κοινωνικές ανισότητες έχουν επηρεάσει τόσο την αρχιτεκτονική σκέψη όσο και τον αρχιτεκτονικό λόγο. Έχει έμφυλο πρόσημο η αρχιτεκτονική; Και, εάν ναι, πώς αυτό επηρεάζει τα συμβολικά και αξιολογικά της συστήματα, τους τρόπους που δομεί τις κεντρικές της έννοιες και τα εργαλεία σχεδιασμού; Πώς έχει επηρεάσει η κοινωνική κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων, που αποδίδει διαφορετικές σημασίες, περιεχόμενα και αξίες στις έννοιες αρσενικό και θηλυκό, την αρχιτεκτονική σκέψη και πράξη;

Η εισαγωγή της έννοιας «φύλο» στην αρχιτεκτονική είναι ένα εγχείρημα που δεν μπορεί παρά να αποσαφηνίσει τους τρόπους με τους οποίους θα διερευνήσει τη σχέση «φύλο-αρχιτεκτονική», και αυτό γιατί είναι πολύ δύσκολο να φτιάξουμε ένα καθαρό και συνεκτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο να οργανώσουμε όλες τις διαφορετικές πλευρές των ποικίλων σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στον φεμινισμό, στις περί φύλου θεωρίες και στις αρχιτεκτο-

νικές θεωρίες και πρακτικές, χωρίς να εξάγουμε κάποια από αυτές αντιστοίχως.

Επομένως, εάν ο χώρος έχει έμφυλο χαρακτήρα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως έμφυλος και, εάν ναι, πώς αποκτά αυτά τα χαρακτηριστικά, είναι ένα θέμα αρκετά προβληματικό. Η μελέτη του φύλου και του χώρου ή η μελέτη του φύλου του χώρου έχει επηρεαστεί μέχρι σήμερα και από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις σε άλλα πεδία, όπως αυτά της γεωγραφίας, ανθρωπολογίας, των πολιτισμικών σπουδών, της θεωρίας του κινηματογράφου, της ιστορίας της τέχνης, της ψυχανάλυσης, της φιλοσοφίας, των πολιτικών ταυτότητας (identity politics) και, υπ' αυτή την έννοια, φέρει έντονα διεισθημονικά χαρακτηριστικά. Τα πεδία αυτά ασχολούνται επίσης με το χώρο, την αναπαράστασή του, καθώς και τις χωρικές μεταφορές, όμως όχι όπως αυτός έχει οριστεί «παραδοσιακά» από την αρχιτεκτονική – δηλαδή ο χώρος των σχεδιασμένων από αρχιτέκτονες κτιρίων – αλλά μάλλον ο χώρος, όπως βρίσκεται, χρησιμοποιείται, κατοικείται και μετασχηματίζεται από την καθημερινή χρήση.

Η εξαιρετικά σημαντική αυτή διαφορά στον ορισμό της έννοιας «χώρος» έκανε δυνατή την ανάπτυξη μιας σειράς προσεγγίσεων, που επαναδιαπραγματεύονται το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας χώρος στην αρχιτεκτονική, μέσα από την οπτική της έννοιας του «φύλου».

Εάν ο χώρος παράγεται υλικά και πολιτισμικά, ως εκ τούτου και η αρχιτεκτονική δεν μπορεί παρά να θεωρείται ως ένα από τα πολλά κοινωνικά κατασκευασμένα «αντικείμενα» (artifacts). Έτσι, όπως και ο υλικός πολιτισμός, ο χώρος δεν είναι δοσμένος από τη «φύση», φύσει υπάρχουν, και αδρανής, που αρκεί να τον μετρήσεις γεωμετρικά, για να τον κατανοήσεις, αλλά ένα εσωτερικό, σύμφυτο και μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, στενά συνδεδεμένο με τις κοινωνικές και προσωπικές λειτουργίες και δραστηριότητες.

Αυτή η προσέγγιση τόσο στην ανθρωπολογία όσο και στη γεωγραφία κριτικάρει, έμμεσα πλην σαφώς, το κύρος της αρχιτεκτονικής και το ρόλο του αρχιτέκτονα, διερευνώντας κυρίως όλες τις πλευρές του κτισμένου περιβάλλοντος και όχι μεμονωμένα του κομμάτια, όπως συνήθως κάνει η αρχιτεκτονική, και ορίζοντας τόσο τους χρήστες των κτιρίων, όπως επίσης και τους σχεδιαστές και τους κατασκευαστές, ως τους παραγωγούς του χώρου.²

Η ανθρωπολογία ήταν από τις πρώτες επιστημονικές περιοχές που πρότεινε ότι υπάρχει μία σχέση μεταξύ του χώρου και του φύλου και ότι αυτή καθορίζεται μέσω των σχέσεων εξουσίας.

Ήταν η δουλειά που έγινε από φεμινίστριες ανθρωπολόγους στα θέματα του ιδιωτικού και του δημόσιου, στα συστήματα συγγένειας και στις κοινωνικές σχέσεις ανταλλαγής, που ήταν κρίσιμα για το φεμινισμό, ειδικά σε όσους ενδιαφέρονταν για τα χωρικά όρια, όπως οι πολεοδόμοι και οι ιστορικοί. Η δουλειά της Shirley Ardener για παράδειγμα, ήταν πολύ σημαντική για την ανάπτυξη μελετών που εξετάζουν τους διαφορετικούς χώρους όπου τοποθετούνται πολιτισμικά άνδρες και γυναίκες, και τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο χώρος για το συμβολισμό, τη διατήρηση και την επιβολή των σχέσεων φύλου.³

Εάν από την οπτική της ανθρωπολογίας και της γεωγραφίας ο χώρος παράγεται κοινωνικά και πολιτισμικά και οι σχέσεις φύλου είναι κοινωνικά, πολιτισμικά και χωρικά δομημένες, τότε η διαπίστωση αυτή θέτει δύο κεντρικά ερωτήματα: «πώς οι σχέσεις φύλου δηλώνονται στο χώρο;» και επίσης «πώς οι χωρικές σχέσεις εκδηλώνονται στην κατασκευή του φύλου;»

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ/ΦΥΛΟΥ

Ο ρόλος και η σημασία της αναπαράστασης στη διαπραγμάτευση των σύνθετων σχέσεων ανάμεσα στις έμφυλες ταυτότητες και τους αστικούς/φυσικούς χώρους, είναι ένα νέο πεδίο που έχει διευρύνει τη συζήτηση της συσχέτισης φύλου/χώρου με πολλούς τρόπους. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο χώρος γίνεται φυλετικά προσδιορισμένος όχι μόνο από τους διαφορετικούς τρόπους κατοίκησης του από άνδρες και γυναίκες (φυσική παρουσία υποκειμένων με ταυτότητα φύλου) αλλά ότι επίσης παράγεται ως «έμφυλος» μέσω της αναπαράστασης. Οι περιγραφές χώρων χρησιμοποιούν λέξεις και εικόνες που έχουν πολιτισμικές συσχετίσεις με συγκεκριμένα φύλα για να επικαλεστούν συγκρίσεις με το βιολογικό σώμα – για παράδειγμα, μαλακά, καμπυλόμορφα εσωτερικά συσχετίζονται με τις γυναίκες και οι φαλλικοί πύργοι με τους άνδρες.

Στον τρισδιάστατο χώρο της πόλης οι αναπαραστάσεις φύλου δουλεύουν με διαφορετικούς τρόπους. Το θηλυκό σώμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σημείο, ένα κενό σημαίνον για την αναπαράσταση αφηρημένων εννοιών, όπως είναι η ελευθερία ή ο πατριωτισμός με τη μορφή των δημόσιων αγαλμάτων.⁴ Οι πόλεις και τα κτίρια ενσωματώνουν επίσης ποιότητες που συσχετίζονται με το θηλυκό σώμα ή η θηλυκότητα αποδίδεται με όρους που σχετίζονται με τη φόρμα του, το σχήμα του, το χρώμα και την υφή του. Για παράδειγμα, στη συσχέτιση της πόλης με το θηλυκό και το λαβυρινθώδες, γίνεται μια σύνδεση ανάμεσα στο χάος της πόλης, τη μητρική φόρμα του θηλυκού σώματος και την πατριαρχική έννοια του αγνώστου ως θηλυκού, ως άλλου, ως άγνωστης οντότητας.

Το έργο του μαρξιστή φιλοσόφου Henri Lefebvre αποτελεί ένα χρήσιμο θεωρητικό πλαίσιο για να σκεφτούμε πώς η αναπαράσταση βοηθάει στην παραγωγή του κοινωνικού χώρου αλλά και παράγεται από αυτόν. Αντί να σκεφτεί την παραγωγή του αστικού χώρου μόνο μέσω της δραστηριότητας της κατασκευαστικής βιομηχανίας και των επαγγελματιών που σχετίζονται με τον σχεδιασμό του αστικού χώρου, ο Lefebvre ενδιαφέρεται για το πώς ο χώρος παράγεται εννοιολογικά αλλά και υλικά. Ο Lefebvre προτείνει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται μέσω τριών διαφορετικών αλλά αλληλοεπηρεαζόμενων διαδικασιών: α. «χωρική πρακτική» (ο υλικός ή λειτουργικός χώρος), β. «αναπαραστάσεις του χώρου» (ο χώρος ως κωδικοποιημένη γλώσσα) και γ. «ο χώρος όπως αναπαρίσταται» μέσω της βιωμένης καθημερινής εμπειρίας του (representational space).⁵

Πώς θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα ζητήματα του χώρου και του φύλου; Η πιο διαδεδομένη αναπαράσταση του έμφυλου χώρου είναι το παράδειγμα των «χωριστών σφαιρών» (separate spheres). Ένα αντιθετικό και ιεραρχικό σύστημα που συγκροτείται από τον κυρίαρχο δημόσιο ανδρικό κόσμο της παραγωγής (η πόλη) και ένας υποδεέστερος ιδιωτικός γυναικείος της αναπαραγωγής (το σπίτι). Η αφετηρία αυτής της ιδεολογίας, που διαιρεί την πόλη από την αναπαραγωγή και τους άνδρες από τις γυναίκες, είναι ταυτόχρονα πατριαρχική και καπιταλιστική. Αλλά, σαν ιδεολογική κατασκευή, δεν περιγράφει την πλήρη κλίμακα/διαβάθμιση των βιωμένων εμπειριών όλων των κατοίκων του αστικού χώρου.

Αυτό (είναι προβληματικό και) έχει προβληματίσει τις φεμινίστριες, διότι τέτοιες (προ)υποθέσεις που αφορούν το φύλο όσο και τον χώρο και εμπεριέχονται σ' αυτή τη δυαδική ιεραρχία, αναπαράγονται συνεχώς.

Η φεμινιστική δουλειά στο φύλο και στον χώρο θεώρησε σαν αφετηρία αυτό το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο για να ασκήσει κριτική στις περιορισμένες και περιοριστικές ερμηνείες/ορισμούς του έμφυλου χώρου, που προσέφερε η ιδεολογία των χωριστών «σφαιρών» παρέχοντας εναλλακτικούς τρόπους για την κατανόηση του πώς ο χώρος είναι «έμφυλος».

Ενώ η φεμινιστική ανάλυση αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι οι αναπαραστάσεις μπορεί να είναι έμφυλες και ότι το φύλο το ίδιο είναι μια μορφή αναπαράστασης, η έμφαση που αποδίδεται στις αναπαραστάσεις του φύλου και του χώρου είναι ένα θέμα φεμινιστικού διαλόγου. Είναι πιθανό να χρησιμοποιούνται κείμενα που παράγονται από γυναίκες για να παρουσιάσουν θετικές αναπαραστάσεις της ζωής τους στην πόλη και να υποστηρίξουν ακόλουθα ότι οι γυναίκες κατείχαν/κατέχουν και απολαμβάνουν τοN δημόσιο αστικό χώρο.⁶ Είναι όμως εξίσου πιθανό να επιχειρηματολογηθεί ότι η σχεδόν αποκλειστική ανδρική θεωρητική παραγωγή για τη νεωτερικότητα, προώθησε την ιδεολογία των «χωριστών σφαιρών» και ότι αυτό δούλεψε για την αποθάρρυνση της συσχέτισης των γυναικών με την πόλη.⁷ Καθάρ, οι σχέσεις των γυναικών αλλά και των ανδρών με την πόλη και την αστική εμπειρία μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσω των πολιτισμικών αναπαραστάσεων, και είναι σπουδαίο να σκεφτούμε ότι η ιδεολογία του φύλου δεν προηγείται αλλά παράγεται μέσω της ιστορικής τεκμηρίωσης και των πολιτισμικών μορφών της αναπαράστασης.

Οι προσεγγίσεις αυτές οδήγησαν σε πολύ γόνιμες αναδιαιτώσεις των παλαιότερων τρόπων κατανόησης, μέσω της λογικής των αντιθετικών δίπολων, σε πολύτιμες κριτικές των περιορισμών που έθεταν οι νεωτερικές πολιτικές ταυτότητες, οι οποίες παρέμεναν εγκλωβισμένες στην αντιθετική λογική των δίπολων τόσο στην ανάλυσή τους όσο και στα προγράμματά τους για αλλαγή, και σε μια σειρά νέων εννοιολογήσεων που αφορούσαν τον ορισμό ενός «τρίτου χώρου» πέραν των απλών δυϊστικών και αντιθετικών δίπολων, τα οποία ενυπάρχουν σε τόσα πολλά κοινωνικά/χωρικά θεωρητικά σχήματα και προσλήψεις της δυτικής σκέψης.

Η επανεξέταση λοιπόν του ίδιου του χώρου της θεωρίας (και των θεωριών για τον χώρο συνακλούθα) ανιχνεύει νέες κατηγορίες για τοποθέτηση πέραν του άνδρα/γυναίκα, σπίτι/εργασία, κτλ. Από το να είναι αμοιβαία αποκλειόμενες περιοχές, οριζόμενες ως τέτοιες από τα αντιθετικά τους χαρακτηριστικά, οι κατηγορίες της σκέψης προσλαμβάνονται ως περισσότερο ρευστές και επικαλυπτόμενες, όπως π.χ. ως συνδεδεμένες αντιφάσεις, όρια και περιθώρια, ή απροσδιόριστα και ανοιχτά συστήματα. Τέτοιες εννοιολογήσεις επιτρέφουν στην αρχιτεκτονική με τη μορφή ενός μηχανισμού για το ξεκλείδωμα των σχέσεων του χώρου και των κοινωνικών ταυτοτήτων, για την αντιπαράθεση στις μέχρι τώρα εννοιολογικές συγκροτήσεις της αρχιτεκτονικής ακόμη και όπου η προκύπτουσα «φυσική συγκρότηση» δεν είναι ακόμη κατανοητή. Η Ε. Grosz γράφει, για παράδειγμα, για την ανάγκη να σκεφτούμε το «αδιανόητο», να φανταστούμε μια αρχιτεκτονική «εκτός» του μέχρι τώρα.⁸

ΚΕΝΑ ΚΑΙ ΣΙΩΠΕΣ

Στο άρθρο «Φύλο και Χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων» έχει γίνει μια διεξοδική σκιαγράφηση της πορείας που έχει διαγράψει η έννοια του «φύλου» στη συνάντησή της με την αρχιτεκτονική και τις θεωρίες του αστικού χώρου, τόσο στο διεθνές όσο και στο ελληνικό περιβάλλον.⁹

Σήμερα, 30 χρόνια μετά την πρώτη του διατύπωση και τις ση-

μαντικές αναγνώσεις, επεξεργασίες αλλά και θεωρητικές μετατοπίσεις και επαναπροσδιορισμούς θα ήθελα να ξαναθέσω αυτή τη βασική ερώτηση: «Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και το φύλο, ανάμεσα στον χώρο και τις κοινωνικές ταυτότητες; Τι είδους άλυτα κενά και σιωπές παραμένουν και γιατί; Θα αναφερθώ κυρίως στα ζητήματα/ερωτήματα που προκύπτουν από τις υποκείμενες θεωρητικές προϋποθέσεις με τις οποίες σκεφτόμαστε τις σχέσεις ανάμεσα στον χώρο, την κοινωνία και το σώμα και οι οποίες συνεχίζουν να περιορίζουν (αν όχι να προσδιορίζουν) τον/τους τρόπο(ους) με τους οποίους σκεφτόμαστε την αρχιτεκτονική.

α. Το πρώτο πρόβλημα είναι ότι οι κοινωνικές δομές και αξίες ακόμη και σήμερα πολύ συχνά θεωρούνται ότι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εγγράφονται κυριολεκτικά στις υλικές διατάξεις, καθώς και στις αναπαραστατικές/συμβολικές ποιότητες του τρισδιάστατου χώρου. Είναι δυνατόν κατ' αυτό τον τρόπο μια πόλη ή ένα κτίριο να «διαβαστούν» κυριολεκτικά ως χάρτης μιας κοινωνίας, της κοινωνικής της δομής και των αξιών της.

Ο σημαντικότερος μηχανισμός που επιτρέπει μια τέτοια σύνδεση είναι ο μηχανισμός της «μεταφοράς», δηλαδή όταν εγκαθίσταται μια αναλογία ανάμεσα στις προσλαμβανόμενες ποιότητες στοιχείων της «φυσικής» μορφής και σε συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες. Τέτοιες μεταφορικές συσχετίσεις έχουν γίνει μεταχειριζόμενες στοιχεία από διαφορετικές πλευρές του αρχιτεκτονικού έργου, όπως είναι η θέση του, ο κτιριακός του τύπος, η κάτοψη, τα υλικά, οι τυπικές διατάξεις και οι αλληλουχίες των χώρων. Έτσι το προαστιακό σπίτι ή το πολυώροφο κτίριο/πύργος ή το γκέτο, θεωρούνται ότι αντιπροσωπεύουν συλλήβδην συγκεκριμένες κοινωνικές συμπεριφορές, οι οποίες στη συνέχεια προτείνονται ως πραγματολογικές περιγραφές για όλους τους «κάτοικους» των αντίστοιχων αρχιτεκτονικών τόπων/περιοχών. Παρ' όλο που υπάρχουν πολλές (πολύτιμες) ανάλογες μελέτες (case studies) που αρνούνται να υιοθετήσουν τέτοιες απλές ή απλοϊκές αναλογίες ως επεξηγήσεις τόσο των κοινωνικών όσο και των χωρικών αλλαγών, παρ' όλα αυτά η χρήση της αρχιτεκτονικής εικονογραφίας ως υποστηρικτικό τεκμήριο στις αναλύσεις των κοινωνικών χαρακτηριστικών παραμένει ενδημική.

Πολλά σύγχρονα επιχειρήματα και συζητήσεις –ειδικά για τη μεταβαλλόμενη φύση των κοινωνιών στο τέλος του εικοστού αιώνα– δομούνται κυριολεκτικά γύρω από ανάλογες συσχετίσεις ανάμεσα στην κοινωνία και τη δομημένη της μορφή. Επιχειρήματα που συσχετίζονται με τη συζήτηση του «μεταμοντέρνου», προτείνουν ότι τώρα ζούμε σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από «ρηχότητα» και «επιφανειακότητα», και χρησιμοποιούν το ανάλογο των αλλαγών στα σύγχρονα αρχιτεκτονικά στυλ για να υποστηρίξουν τη θέση τους.¹⁰

β. Το δεύτερο πρόβλημα είναι ότι όπου οι συγγραφείς χρησιμοποιούν χωρικά/αναπαραστατικά χαρακτηριστικά ως τεκμήρια κοινωνικών μορφών και πεποιθήσεων μέσω της χρήσης της αναλογίας, αυτά παραμένουν δομημένα με τη μορφή των διπολικών/αντιθετικών σχημάτων. Για παράδειγμα, ο παρατηρητής εντοπίζει/προσλαμβάνει μια συσχέτιση –όπως ότι οι ορθοκανονικές και επαναλαμβανόμενες μορφές του κτισμένου είναι «δείκτες» «ορθολογικών» κοινωνικών αξιών– και συσχετίζει την αντίθετη μορφή (μη ορθογωνική, κτλ) με τις αντίθετες κοινωνικές αξίες, έτσι ώστε να προτείνεται στη συνέχεια ότι οι μη συμμετρικές, ακανόνιστες και δυναμικές μορφές εκφράζουν έλλειψη κοινωνικής συνοχής.

Αυτός ο τρόπος σκέψης δεν αποτελεί μόνο ένα κλειστό και αυτό-αναφορικό σύστημα σκέψης, επιτρέπει επίσης τον παρατηρητή να υποστηρίξει μια συγκεκριμένη σχέση των κοινωνικών και χωρικών ποιοτήτων, ως προφανή και διάφανη και να ισχυρίζεται ότι μια «άλλη» εναλλακτική άποψη αναπαριστά μια ανικανότητα να «δει» κάποιος σωστά. Μια τέτοια προσέγγιση είναι ένας μηχανισμός-κλειδί για τη συγκρότηση αυτού που η Gillian Rose ονομάζει «αρσενικό ορθολογισμό» (masculinist rationality).¹¹

γ. Το τρίτο πρόβλημα είναι η υποκείμενη δομή της αξιολόγησης που εμπεριέχεται σ' αυτό το πλαίσιο. Μέσα σε ένα σύστημα διπολικών αντιθέσεων, η κάθε πλευρά μπορεί να αποκτήσει θετικό πρόσημο-αξία απλά και μόνο σε αντιπαράθεση με το αντίθετό της. Έτσι ο «ορθοκανονικός/γραμματικός» σχεδιασμός μπορεί να ιδωθεί είτε ως αιτιακός/λογικός/ουδέτερος και «καλός» (από τους μοντερνιστές) ή αιτιακός/κοινότοπος/ελιτίστικος και «κακός» (από τους αντι-μοντερνιστές).

Ο μεταμοντέρνος σχεδιασμός μπορεί να ιδωθεί είτε ως πλουραλιστικός (καλός) ή ως χαστικός (κακός). Ο υλικός χώρος έτσι γίνεται είτε μια αντανάκλαση της κοινωνίας (η οποία μπορεί να «διαβαστεί» από την επιφάνεια) ή μια «μεταμφίεση», η οποία κρύβει την «αληθινή» δομή της κοινωνίας, και έτσι μπορεί να μεταφραστεί είτε ως πιο «πραγματική» (αυθεντική) απ' ό,τι είναι ο χώρος των ιδεών ή ως μια εσκεμμένη διαστρέβλωση και μάσκα μιας «βαθύτερης» αλήθειας. Μέσα σε ένα τέτοιο κυλιόμενο/επαναλαμβανόμενο/ανακυκλούμενο πλαίσιο, ένα αρχιτεκτονικό έργο μπορεί να δικαιώσει σχεδόν οιαδήποτε άποψη (την οποία ο παρατηρητής ισχυρίζεται ως αντικειμενική και προφανή) χρησιμοποιώντας αναλογίες για να υποστηρίξει «παγκόσμιες αλήθειες» (αν και μια αναλογία, από την ίδια της τη φύση, δεν μπορεί παρά να είναι μερική και προσωρινή).

Η συνεχιζόμενη κυριαρχία τέτοιου είδους θεωρητικών σχημάτων στις συζητήσεις/αναλύσεις τόσο των κτιρίων όσο και των πόλεων διαιωνίζουν την ανικανότητά μας να σκεφτούμε αποτελεσματικά για τις σχέσεις ανάμεσα στο φύλο και την αρχιτεκτονική. Δεν μπορούμε να σταματήσουμε να συσχετίζουμε αρχιτεκτονικά τις γυναίκες με το σπίτι/ιδιωτικότητα ή τους άνδρες με την εργασία/δημόσιο και επομένως και εννοιολογικά, ακόμη και όταν ξέρουμε ότι η/οι πραγματικότητα(ες) είναι πολύ διαφορετική(ες). Έτσι, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, για παράδειγμα, ότι ο Αμερικάνος αρχιτέκτονας Frank Gehry πρόσφατα εξήγησε/ανέλυσε τον σχεδιασμό του δικού του σπιτιού ως την εμπρόθετη αντιπαράθεση στην «τυπική» αμερικανική μονοκατοικία (σταθερή, γραμμική, γνωστή, οικιακή, *θηλυκή*) μιας νέας επέκτασης (τραχιά, μη συμμετρική, μη τελειωμένη, *αρσενική*), ή ότι πολλοί κριτικοί προσλαμβάνουν μια τέτοιου τύπου ανάλυση ως ένα αξιόπιστο και «αντικειμενικό» κοινωνικό και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.¹²

Εάν λοιπόν θέλουμε να ξανασκεφτούμε την αρχική ερώτηση που διατυπώθηκε ήδη από τις αρχές του '70, συνυπολογίζοντας όλα όσα έχουν συμβεί μέχρι σήμερα, και η οποία μπορεί να συνοψιστεί στο «τι είναι η σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και το φύλο, ανάμεσα στο χώρο και τις κοινωνικές ταυτότητες» δεν μπορεί παρά να διατυπώσουμε τις παρατηρήσεις μας με τη μορφή κάποιων αρχικών εμπρόθετων αρνήσεων, δηλαδή τι δεν είναι ή δεν μπορεί να είναι η σχέση ανάμεσα στο φύλο και την αρχιτεκτονική.

Μια πρώτη προβληματική πρόσληψη που πρέπει να την ξανασκεφτούμε είναι ότι ο υλικός χώρος δεν μπορεί να προσλαμ-

βάνεται ως ένας *χάρτης* (οσοδήποτε μερικός) των σχέσεων φύλου, όπως και ότι οι αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις δεν μπορεί να μεταφράζονται ως μια *μεταφορά* κοινωνικών χαρακτηριστικών.¹³ Υπάρχουν, λοιπόν, δύο αλληλένδετα θέματα.

Πρώτον, πώς και υπέρ τίνος ένα τέτοιο θεωρητικό/εννοιολογικό πλαίσιο έχει αναπτυχθεί; Πώς αυτό διαμορφώνει τις σχέσεις μας και τις ανταλλαγές μας με τον υλικό κόσμο (τι εκτίθεται και τι μένει αόρατο); Πώς αυτό έχει επηρεάσει την πραγματική κατασκευή της αρχιτεκτονικής και των πόλεων από τη μια και τις θεωρητικές, αλλά και «λαϊκές» συζητήσεις από την άλλη;

Δεύτερον, πώς θα μπορούσαμε να «χτίσουμε» εναλλακτικές δομές για την εξήγηση των συσχετίσεων ανάμεσα στα υλικά τοπία και τις κοινωνικές ταυτότητες; Εδώ θα μπορούσαν να εξεταστούν πλευρές αυτών των ερωτήσεων μέσω δύο επί μέρους διερευνήσεων: α) η πρώτη μελετά τις οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες μέσω των οποίων η αρχιτεκτονική παράγεται αλλά και καταναλώνεται και β) η δεύτερη εξετάζει το πώς θα μπορούσαν να αναλυθούν τα κτίρια, ώστε να περιλαμβάνονται θέματα φύλου και ταυτότητας σε κάθε επίπεδο.

Οι διερευνήσεις αυτές παίρνουν υπ' όψιν τους αρκετά αξιόλογα ευρήματα από σύγχρονες εργασίες που αφορούν στην κοινωνία και τον χώρο και που έχουν γίνει στο πλαίσιο της γεωγραφίας, των πολιτισμικών σπουδών, καθώς και συναφών επιστημονικών περιοχών.

Πρώτον, η εισαγωγή της *έννοιας της διαφοράς* είναι κεντρική σ' αυτές τις συζητήσεις, όχι απλά σαν μια «προστιθέμενη» αξία σε μια υπάρχουσα θεωρία. Αυτή προσλαμβάνεται σε σχέση με *συγκεκριμένες* περιπτώσεις, τόπους, ταυτότητες και την κεντρική ανάγκη να εξετάσουμε το πώς οι ανισότητες παράγονται και αναπαράγονται, όχι ως ο απλός *σχετικισμός* της πολλαπλότητας (plurality) ή της διαφοράς (diversity) που ευνοείται από κάποιους σύγχρονους συγγραφείς της μετανεωτερικότητας.

Δεύτερον, τα διπολικά ζεύγη (binary oppositions) δεν μπορούν πια να εκλαμβάνονται σαν μια *ερμηνεία* της κοινωνίας ή των χωρικών της εκδοχών (αδιάφορο αν είναι σε πραγματική ή φανταστική μορφή), αλλά πρέπει να εξετάζονται ως τμήμα μιας *συνεχούς κυκλικής πορείας* με την οποία η ποικιλία των προσπαθειών να περιγραφούν οι ταυτότητες φύλου, οι εννοιολογικές δομές και οι χωρικές διευθετήσεις, συνεπάγεται ότι τα ίδια τα αποτελέσματα είναι μετασχηματιζόμενα ή τεμαχισμένα μέσω της μετάφρασής τους σε συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές μορφές και ότι στη συνέχεια ανα-προσαρμόζονται ή απορρίπτονται μέσω της εκδίπλωσης των ταυτοτήτων φύλου στους χώρους αυτούς. Τελικά, η σχέση μας με τα κτίρια και τις πόλεις πρέπει να γίνει κατανοητή σαν κάτι παραπάνω από απλή λειτουργία ή ανάγκη και η μελέτη τους πρέπει να περιλαμβάνει πλουσιότερες έννοιες όπως η ταυτότητα, η επιθυμία και η μνήμη.

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΧΑΡΤΕΣ» ΚΑΙ ΤΙΣ «ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ»

Η αρχιτεκτονική παραγωγή και κατανάλωση θεωρούνται κυρίως μέσω δύο αμοιβαίως αποκλειόμενων πλαισίων ερμηνείας, τα οποία σε πολλά κείμενα απλώς κάθονται το ένα δίπλα στο άλλο.¹⁴ Από τη μια μεριά, η αρχιτεκτονική θεωρείται ένα «προϊόν» (product) το οποίο αντανάκλα κοινωνικές δομές και αξίες. Από την άλλη θεωρείται ως το «αποτέλεσμα» (result) μιας διαδικασίας που στηρίζεται στα οικονομικά της ανάπτυξης. Το πρώτο πλαίσιο ερμηνείας χρησιμοποιείται συνήθως για να «εξηγήσει» το σχεδιασμό των κτιρίων. Το δεύτερο, για να εξηγήσει τις μορφές της αστικής ανάπτυξης και αλλαγής.

Το τι «σημαίνουν» τα κτίρια γίνεται συνήθως και κυρίως κατανοητό μέσω της «οπτικής» αναπαράστασης, όπου η αρχιτεκτονική θεωρείται ως ένα «δοχείο» (container) συμβολικών αξιών.¹⁵

Αυτό το πλαίσιο είναι αποκομμένο από «μη-αναπαράστατικά» και αφηρημένα θέματα ανισοτήτων στους διατιθέμενους πόρους, όπου ο σχεδιασμός ενός κτιρίου υποτίθεται ότι είναι το «αποτέλεσμα» συγκεκριμένων σχημάτων της διανομής των εκάστοτε πόρων. Όποτε η αρχιτεκτονική αρθρώνεται ως χάρτης ή μεταφορά, γίνεται κατανοητή ως «προϊόν», όπου ακόμη και η σχέση της με τη διαδικασία που την παρήγαγε θεωρείται σχέση αναλογίας. Αυτό όχι μόνο αποτρέπει την ενασχόληση με τις ιστορικά και γεωγραφικά συγκεκριμένες διαδικασίες παραγωγής και κατανάλωσης, αλλά κάνει επίσης αόρατες τις ποικίλες θέσεις αυτών που εμπλέκονται σ' αυτές τις διαδικασίες.

Δύο συνδεδεμένες έννοιες, αυτές της «θέσης» (positionality) και του «μηχανισμού της μετάφρασης» (mechanism of translation), προτείνονται από την J. Boys¹⁶ για να διαλύσουν τη διπολική δομή των χαρτών και των μεταφορών και του ανδρικού ορθολογισμού που τις υποστηρίζει, ώστε να γεφυρώσει το χάσμα-κενό ανάμεσα στους δυϊσμούς προϊόν/διαδικασία, «δοχείο/προϊόν/αποτέλεσμα και να πλησιάσει τη διαδικασία «απόδοσης νοήματος».

Πρώτον, η έννοια της «θέσης» (positionality), η οποία σκοπεύει να κάνει ορατές τις διαφορετικές «θέσεις» των συμμετεχόντων στη διαδικασία του «κτίζειν» καθώς και της παραγωγής και κατανάλωσης της πόλης, και δεύτερον η έννοια «μηχανισμοί μετάφρασης», που σημαίνει την ανάλυση των συγκεκριμένων διαδικασιών, μέσω των οποίων οι διαφορετικές «θέσεις» σε ειδικά συμφραζόμενα/περιβάλλοντα μετασχηματίζονται σε υλική μορφή. Θεωρεί τη δουλειά του Bourdieu¹⁷ πάνω στη σχέση ανάμεσα στο «γούστο» (taste) και τη «θέση» (position) εξαιρετικά χρήσιμη. Το επιχείρημά του είναι ότι οι κοινωνικές ομάδες τοποθετούνται σε σχέση όχι μόνο με το οικονομικό αλλά επίσης με το «πολιτισμικό» κεφάλαιο, και ότι διαφορετικές ομάδες μετέχονται ποικίλες στρατηγικές – και για να νομιμοποιήσουν το πολιτισμικό κεφάλαιο ως μια αξιολογημένη μορφή εξουσίας και για να το διατηρήσουν/συμπεριλάβουν με συγκεκριμένες μορφές. Οι μελέτες του συνδυάζουν μια ανάλυση της εξουσίας (power) και της κοινωνικής «θέσης» σε σχέση με τη διερεύνηση των αισθητικών προτιμήσεων.

Η «θέση» (positionality) που κατέχει κάποιος/α δεν είναι φυσικά ουδέτερη, αλλά δομείται μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων εξουσίας, το οποίο υποστηρίζει και νομιμοποιεί συγκεκριμένες πεποιθήσεις και δραστηριότητες και όχι άλλες, όμως το ξεδιάλυμα αυτών των θέσεων, καθώς και των συνδεδεμένων δομών για τη μετάφραση των αρχιτεκτονικών μορφών, από μόνο του δεν παρέχει μια εξήγηση για το *σχήμα/μορφή* του κτισμένου κόσμου. Η πράξη της παραγωγής, καθώς και της κατανάλωσης τόσο των κτιρίων όσο και των πόλεων διαμεσολαβείται, επίσης, μέσω συγκεκριμένων ιστορικά και γεωγραφικά περιβαλλόντων και διαδικασιών. Αυτοί οι μηχανισμοί μετάφρασης εμπεριέχουν πεποιθήσεις «κοινής λογικής», τη δομή της αρχιτεκτονικής γνώσης, το φυσικό περιβάλλον, τις υπάρχουσες τεχνολογίες δόμησης, τη φύση της κατασκευαστικής βιομηχανίας, καθώς και τις οικονομικές δομές της παραγωγής και της κατανάλωσης. Μέσα στις απαιτήσεις μιας τόσο σύνθετης ανάλυσης, τα ζητήματα του φύλου κατέχουν μια ιδιόμορφη διπλή θέση: είναι ταυτόχρονα περιθωριακά –ως ένα επιμέρους υποσύνολο μέσα σε μια ολόκληρη σειρά γεγονότων– και αναπόφευκτα κεντρικά – ως ένα από τα πιο άμεσα «φίλτρα» μέσω του οποίου κατοικούμε, συνδεόμαστε με και μεταφράζουμε τον υλικό κόσμο.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η υπέρβαση των «διπολικών» τρόπων σκέψης, τόσο για τον αρχιτεκτονικό όσο και για τον αστικό χώρο, που θα οδηγούσε στο να φανταστούμε νέες, εναλλακτικές, περισσότερο ισότιμες και δημιουργικές διαδικασίες παραγωγής αλλά και κατοίκησης τους, θα προϋπέθεταν ενδεικτικά τα παρακάτω:

Πρώτον, η αρχιτεκτονική δεν μπορεί να προσλαμβάνεται ως απλός χάρτης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ούτε μέσω της αναπαράστασής της ως απλή μεταφορά των διαφορών φύλου.

Η αρχιτεκτονική αλλά και οι πόλεις μορφοποιούνται ως υλικοί χώροι μέσω της σύντηξης των διαδικασιών της παραγωγής και της κατανάλωσης, της θεωρίας και της πράξης, των πεποιθήσεων και των εμπειριών. Ακόμη περισσότερο που αυτή η κτισμένη υλικότητα δεν είναι απλά το αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών, αλλά η ίδια μεταφράζεται μέσω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ανάπτυξης, των σχεδιαστικών προσλήψεων και των φυσικών της πραγματώσεων. Υπάρχει, λοιπόν, εδώ υπολογισμός χώρος για ποικιλία, μερικότητα, για διαφορετικές θέσεις που συνυπάρχουν και για νέες συσχετίσεις και απρόοπτες επιπτώσεις. Η μελέτη των «διαφορετικών θέσεων», λοιπόν, θα μπορούσε να επιτρέψει την ανάπτυξη μιας νέας «πολιτικής» για την αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό, ανοιχτής στις διαφορετικές «σημασίες» τόσο των φανταστικών όσο και των υλικών χώρων του πολιτισμού.

Δεύτερον, είναι θεμελιώδες να εξετάζουμε διαδικασίες που θα διεχώριζαν, οσοδήποτε τεχνητά και αν το κάνουν, τους χώρους της θεωρίας, από εκείνους των κοινωνικών ταυτοτήτων και της υλικότητας, ούτως ώστε οι μηχανισμοί της μετάφρασης από τον ένα στον άλλο να μπορούν να διερευνηθούν. Μόνο τότε είναι δυνατό να εξετάσουμε με ποια μορφή και για λογαριασμό τίνος αυτοί οι μηχανισμοί συντηρούνται και πώς αυτοί θα ήταν δυνατό ή όχι να μετασχηματιστούν. Τότε μόνο θα μπορούσαμε να αρχίσουμε να βλέπουμε τις αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στις υποκείμενες «θέσεις» και τα συγκεκριμένα κτίρια και πόλεις που προέρχονται από αυτές.

Τρίτον, οι αρχιτέκτονες, αλλά και οι θεωρητικοί και οι κριτικοί της αρχιτεκτονικής χρειάζεται να διακόψουν σκόπιμα την υποτιθέμενη συσχέτιση της αρχιτεκτονικής μορφής με τη μεταφορική έκφραση των συγκεκριμένων κοινωνικών αξιών ή σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να εμπλακούν σε δημόσιο διάλογο για το τι συνιστά κατάλληλες φυσικές διευθετήσεις, αισθητικές επιλογές και ομαδοποιήσεις, που συσχετίζονται με τις κοινωνικές όψεις της ύπαρξης, αλλά και τους μηχανισμούς με τους οποίους αυτές θα μπορούσαν να υλοποιηθούν. Διότι, ενώ η αρχιτεκτονική δεν «αντανακλά» την κοινωνία, και μορφοποιείται μόνο μερικά από τους συνεχείς και αντιφατικούς αγώνες μας για ταυτότητα, τόσο τα κτίρια όσο και οι πόλεις που κατοικούμε παραμένουν σοβαρά εμπλεκόμενα στις μορφοποιήσεις των καθημερινών μας εμπειριών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο αυτό, σε συνοπτική μορφή, έχει ανακοινωθεί στο Διεθνές Συνέδριο "Οι Σπουδές του Φύλου στο Πανεπιστήμιο", Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διατμηματικό Προπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών για το Φύλο και την Ισότητα, Βόλος, 2005, 10-12 Ιουνίου
2. Στον πρόλογο του επιμελητή του βιβλίου, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 11, ο Σταύρος Σταυρίδης επισημαίνει ότι "η επιστημονική αρχιτεκτονική σκέψη και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός συχνά περιχαράκωνται σε μία ανησυχητική αυταρέσκεια..." και ότι "...οφείλει να υπερβεί τα στεγανά στα οποία έχει εγκλωβιστεί ή εξωθηθεί" υιοθετώντας

μία διεπιστημονική προσέγγιση στη συγκρότηση των ερευνητικών της προοπτικών αλλά και των στόχων της παρέμβασης της.

3. Ardenner, S. (ed.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Oxford, Berg, 1993.
4. Βλέπε Luce Irigaray, *This sex which is not one*, μετάφραση από Catherine Porter και Carolyn Burke, Cornell University Press, 1985, όπου η συγκεκριμένη χωρική του γυναικείου φύλου, η ρευστότητα των "δύο χεϊλέων", αποτελούν την αφετηρία για την Irigaray να φανταστεί το σχήμα ενός διαφορετικού είδους πολιτισμού.
5. Lefebvre, H., *Le Droit à la ville*, Paris, Anthropos, 1968 (σε ελληνική μετάφραση: Lefebvre, H., *Το δικαίωμα στην πόλη*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977).
6. Wilson, E., *The Sphinx in the city: urban life, the control of disorder and women*, London, Virago, 1991.
7. Wolff J., *The invisible flâneuse: Women and the Literature of Modernity Theory, Culture and Society*, 1985.
8. Grosz, E., *Space, time and perversion*, London, Routledge, 1996. Η φιλόσοφος Elizabeth Grosz (1996) είναι ίσως η φεμινίστρια φιλόσοφος που έχει τη μεγαλύτερη επίδραση στους αρχιτεκτονικούς κύκλους. Στην κατεύθυνση της δουλειάς της Irigaray, η Grosz σκέφτεται την απάλειψη/εξαφάνιση των γυναικών στη δυτική φιλοσοφία. Ισχυρίζεται ότι οι γυναίκες δεν αναφέρονται στη φιλοσοφία αλλά ότι είναι τα θεμέλια της φιλοσοφικής αξίας (value). Σκεπτόμενη πάνω στη φιλοσοφική έννοια της «χώρας», ένας όρος που δεν έχει ποιότητες από μόνος του, η Grosz αποδεικνύει το πώς και στον Πλάτωνα, όπου η χώρα είναι το δοχείο (θήκη) που επιτρέπει το πέρασμα ανάμεσα στη μορφή και την ύλη και στον Derrida, όπου η «χώρα» είναι ένα μη οριζόμενο και παραβιάζον στοιχείο, η έννοια αποδίδεται στο θηλυκό και σαν μητρικό ή ανατρεπτικό και «άλλο». Για τη Grosz η δουλειά των φεμινιστριών φιλοσόφων είναι να επιστρέψουν οι γυναίκες στους τόπους από τους οποίους εκδιώχθηκαν, σε εκείνους τους χώρους που ονομάζονται θηλυκοί από τους άνδρες. Οι γυναίκες χρειάζεται να ξανασυγκροτήσουν το χρόνο και το χώρο μέσα από τη δική τους προοπτική και για το καθήκον αυτό η συζήτηση του εννοιολογικού πλαισίου και του φανταστικού στη δουλειά των φεμινιστριών φιλοσόφων είναι ίσως η πιο σχετική για την προσέγγιση της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πρακτικής.
9. Λαδά, Α., *Φύλο και χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα: ή με ταξύ ορατών και αοράτων*, εισήγηση στο: Καντσα Βενετία, Μουτάφη Βασι-

λική, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), «*Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών*», εκδόσεις Αλεξάνδρεια (υπό έκδοση) και Βαίου, Ντ., Μαντούβαλου, Μ., "Επιλεκτική αναδρομή στη μελέτη της πόλης 'μετά το 1968'", *Συγχρονα Θέματα*, τχ 76-77, σ. 121-137.

10. Jameson, Fred, *Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism*, Duke University Press, 1991.
11. Rose, G., *Feminism and geography*, Cambridge, Polity Press & Blackwell Pub, 1993, σ. 6-7.
12. Boys, J., «Neutral gazes and knowable objects», στο Duncan McCorquodale et al (eds.), *Desiring practices*, Black Dog Press, 1996.
13. Για τον χάρτη βλ. Σταυρίδης Σ., ό.π., σ. 23, 24. "Ο χάρτης είναι το κατεξοχήν μέσο αναπαράστασης χωρικών συσχετίσεων που τις αποσυνδέει από το πεδίο της κοινωνικής πράξης. Ο χάρτης εμφανίζει τις χωρικές συσχετίσεις ως άχρονες, μη τελούμενες. Συνεργεί έτσι στην υποστασιοποιητική πρόσληψη του χώρου. Επίσης ο Minca Cl. αναζητεί τον τρόπο να ξεφύγει κανείς από την ουσιοκρατική «χαρτογραφική λογική» (cartographic reason) που αποδίδει στην τάξη του χώρου, την οποία απεικονίζει ο χάρτης, την ισχύ μίας κοινωνικά αναγνωρίσιμης πραγματικότητας στο Minca Cl., *Postmodern Temptations*, στο Minca Cl., *Postmodern Geography. Theory and Praxis*, London, Blackwell, 2001, σ. 214.
14. Harvey, D., *The condition of postmodernity*, Oxford, Basil Blackwell, 1989.
15. Βλ. Κωνσταντινίδης, Α., *Για την αρχιτεκτονική*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 1987, σ. 171: «... και όπως χτίζαμε (και χτίζουμε) 'δοχεία' για μίαν άνετη διαβίωση, δηλαδή σπίτια, στην κλίμακα που μας ταιριάζει και για όλες τις ανάγκες μας, υλικές μα και ψυχικές». Ήταν ο Foucault στο *Power/Knowledge*, Brighton, Harvester, 1980, σ. 149 που αναφέρθηκε στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται ο χώρος ως το "νεκρό, το ορισμένο, το μη διαλεκτικό, το ακίνητο", αλλά επίσης πολλοί άλλοι έχουν υιοθετήσει αυτή τη θέση. Στο κεφάλαιο *Politics and Space/Time* του βιβλίου της *Space, Place and Gender*, Polity Press, 1994, η Doreen Massey συζητά διεξοδικά "μία εναλλακτική θεώρηση του χώρου", σ. 264, 269
16. Boys, J., «Beyond metaphors and maps; re-thinking architecture and gender», στο Rosa Ainley (ed), *New frontiers: space, bodies and gender*, London, Routledge, 1998.
17. Bourdieu, P., *Distinction: A social critique of the judgement of taste*, London, Routledge & Kegan Paul, 1984.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ